

УДК 94 (477. 63) «1934/1935»

Н. Р. Романець

**РОЛЬ РЕПРЕСІЙ У ЛІКВІДАЦІЇ ОДНООСІБНОГО СЕКТОРА
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Стаття присвячена дослідженню ролі репресій у ліквідації одноосібного сектора Дніпропетровщини в період 1934-1935 рр. На основі аналізу архівних документів, що вперше вводяться до наукового обігу, встановлені причини нової хвилі фінансових і політичних репресій проти селян-одноосібників, а також їх вплив на закінчення колективізації сільського господарства.

Ключові слова: одноосібники, репресії, колективізація, політика, хлібозаготівлі.

Статья посвящена исследованию роли репрессий в ликвидации единоличного сектора Днепропетровщины в период 1934-1935 гг. На основе анализа архивных документов, которые впервые вводятся в научный оборот, определены причины новой волны финансовых и политических репрессий против крестьян-единоличников, а также их влияние на завершение коллективизации сельского хозяйства.

Ключевые слова: единоличники, репрессии, коллективизация, политика, хлебозаготовки.

The article is devoted to investigation of repressive policy of soviet regime against the individual peasants in Dnepropetrovsk region in 1934-1935. Based on the analysis of new archival documents, the author defines the reasons of new waves of financial and political repressions against the individual peasants and their impact on the completion of the collectivization of agriculture.

Key words: individual peasants, repressions, collectivization, policy, grain procurements.

Постановка проблеми. Наукове осмислення феномену радянського тоталітаризму неможли-

ве без дослідження теми масових політичних репресій 30-х рр. ХХ ст., жертвами яких стали сотні тисяч наших співгромадян. Особливу роль репресивно-каральні заходи відіграли під час сталінської модернізації аграрного сектора, перетворившись на основний інструмент упокоєння українського села.

Аналіз досліджень. За останні роки вітчизняними та зарубіжними науковцями чимало зроблено для об'єктивного висвітлення репресивної компоненти «соціалістичної реконструкції» сільського господарства. У працях М. Івницького [13], С. Кокіна [16], Ю. Шаповала [27] досліджено механізм творення партійними та каральними органами масового терору проти сільського населення України під час суцільної колективізації та хлібозаготівель 1932/33 р. Порівняно недавно науковці долучилися й до вивчення «постголодоморного періоду», що засвідчують роботи В. Марочко [18], Ю. Мошкова [19], І. Зеленіна [12]. Але не зважаючи на значні досягнення вітчизняної і зарубіжної історіографії, залишається цілий ряд аспектів проблеми, які вимагають детального дослідження. Серед них – репресивна складова політики колективізації у період 1934 – 1936 рр.

Мета статті. Метою даної наукової розвідки є встановлення ролі репресій у ліквідації одноосібного сектора Дніпропетровщини у 1934 – 1935 рр. Об'єктом дослідження є репресивна політика радянської влади в українському селі у 30-рр. ХХ ст., предметом – репресії проти селян-одноосібників Дніпропетровської області у 1934 – 1935 рр.

Виклад основного матеріалу. Окремим напрямком репресивної політики радянської влади у 1933 – 1936 рр. стала боротьба проти селян – одноосібників. Офіційне закінчення суцільної колективізації в основних зернових районах України (Степ і Лівобережжя) у серпні 1931 р. не призвело до повної ліквідації індивідуального сектора. Особливо значним прошарок одноосібних господарств залишався в центральних і північних регіонах, які не входили до зони тотальної колективізації на відміну від степової частини республіки. Приміром, у селі Заброди Богодухівського району Харківської області із 818 господарств до складу колгоспів вступило лише 200 [20, с. 130]. А у Чернігівській області залишалися великі села з рівнем колективізації 15–20% [20, с. 176]. Але й у степовій частині республіки значний індивідуальний сектор зберігався у районах, розташованих поблизу міст або великих промислових центрів. Так, на Дніпропетровщині у Новомосковському районі він складав 21,8% всіх селянських господарств,

Верхньодніпровському – 17,4%, Кам'янському-на-Дніпрі – 31,3% [2, арк. 95].

Протягом 1932-1933 рр. керівництво країни, зайняте вирішенням заготівельної проблеми, не приділяло особливої уваги одноосібнику, не втягувало його до колгоспів, хоча економічний тиск на цю категорію селян залишався. Додамо, що за цей період кількість колективізованих селянських господарств не тільки не зросла, а навпаки зменшилася через відхідництво й голодомор. Процес колективізації ускладнювало й те, що серед одноосібників окремих регіонів, зокрема Дніпропетровщини, значну частину складали колишні колгоспники. Оцінивши, що називається, на собі всі «переваги колективного способу життя», ці селяни вперто відмовлялися «повертатися до колгоспу», заявляючи: «Хоч гірше, але власне, тому спокійніше» [24, арк. 32]. Колгоспи також не поспішали приймати до свого складу нових членів, оскільки одноосібники перед вступом розпродавали майно і худобу, приходячи до колективних об'єднань, за виразом П. Постишева, «голими». Так, 521 господарств, які вступили до колгоспів району обслуговування Диканської МТС Харківської області у 1933/34 сільськогосподарському році, поповнили колгоспний фонд лише на 20 коней, 33 плуга, 5 сіялок, 1 жатку, 37 возів і 11 борон [20, с. 132]. Між тим згідно з постановою ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р. «прийом нових членів до колгоспів міг здійснюватися лише за умови, що одноосібник... сумлінно виконав виробничі завдання й обов'язки щодо здачі продукції державі та віддасть до колгоспу свого коня й свою долю насінневого матеріалу» [17, с. 451]. До того ж через високий рівень землезабезпеченості колективні об'єднання не бажали обтяжувати себе наділами нових членів, для обробки яких не вистачало техніки і робочих рук. Тому на початок липня 1934 р. індивідуальний сектор в Україні налічував 971 тис. господарств, що становило 22,8% від загальної кількості селянських дворів [20, с. 176].

У 1934 р. Кремль кардинально змінює політику щодо одноосібника. На той час у московських і місцевих можновладців сформувалася думка, що одноосібник живе краще за колгоспника. Документи свідчать, що певною мірою це відповідало дійсності. Частина одноосібників після голодомору 1932–1933 рр. змогла пристосуватися до нових колгоспних реалій, відмовившись від польового наділу і зосередившись на присадибній ділянці та промислах. Приміром, у Новопраському районі Дніпропетровської області лише у 6 одноосібних господарств із 110 залишився польовий наділ [6, арк. 25].

Основною причиною скорочення одноосібниками польових посівів були більш високі ставки оподаткування порівняно з колективним сектором. Згідно з інструкцією Комітету заготівель сільгоспродукції при РНК СРСР від 27 лютого 1933 р. норми здачі зерна з гектару для індивідуального сектора встановлювалися за ставками на 5-10% більше, ніж для колгоспів даного району, що не обслуговувалися МТС [21, арк. 120].

Іншою причиною відмов одноосібників від польового наділу була відсутність сталого землекористування. У багатьох районах України індивідуальним господарствам щороку відводили нову і, як правило, найгіршу землю, що позначалося на якості її обробки. Через це, приміром, у одноосібників Дніпропетровщини взагалі не було парів, зябі [24, арк. 31]. У деяких регіонах республіки сільради відбирали у індивідуальних господарств вже засіяну навесні або зорану восени землю, надаючи замість неї необроблені ділянки [25, арк. 45].

Відмова одноосібників від засіву польової землі ставала підставою для застосування щодо них репресій. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р. органам місцевої влади було дозволено у таких випадках впливати на індивідуальний сектор, використовуючи суворі заходи – «від позбавлення присадибної землі» до «висилки за межі края на менш родючі землі» [17, с. 451]. Органи ДПУ, у свою чергу, виявляли й ліквідували численні «контрреволюційні кулацькі угруповування», які здійснювали роботу, «спрямовану на зрив сівби в індивідуальному секторі». Учасникам цих організацій, як правило, висували стандартні звинувачення: проведення систематичної контрреволюційної агітації серед одноосібників, підбурення останніх до відмови від сівби, до продажу коней, виїзду із села тощо. Можна зробити висновок, що таким чином органи ДПУ не лише прагнули забезпечити виконання одноосібниками «встановлених для них місцевими радами посівних планів», але й припинити стихійне відхідництво з села, яке тривало, не зважаючи на всі перешкоди. Так, протягом грудня 1933 р. – січня 1934 р. контрреволюційні організації, які перешкоджали сівбі в індивідуальному секторі, були ліквідовані у селах Лугове Великописарівського району і Березняки Хорольського району Харківської області [26, арк. 15].

Одночасно одноосібники, в першу чергу приміських районів, всіма правдами й неправдами збільшували присадибні ділянки, у тому числі, за рахунок нелегальної оренди землі колгоспників. Тому у Черняхівському, Черкась-

кому, Уманському, Бородянському районах Київської області розміри присадибних ділянок одноосібників досягали 2–2,5 гектарів, Магдалинівському, Кам'янському, Орхівському, Новомосковському районах Дніпропетровщини – 3 – 4 гектарів [6, арк. 24]. Сільськогосподарську продукцію, вирощену на них, селяни продавали на міських базарах, отримуючи додатковий прибуток, який майже не оподатковувався. Підсумковуючи, зазначимо, що у багатьох районах республіки «кількість присадибної землі в одноосібників значно перевищувало розміри їх польових наділів». Так, індивідуальному сектору Великотокмацького району належало 76 гектарів присадибної землі і лише 27 гектарів польової, Люксембурзького – відповідно 123 гектарів і 27 гектарів, П'ятихатського – 765 гектарів і 116 гектарів [2, арк. 96–97].

Крім того селяни, які вели індивідуальне господарство, на відміну від колгоспників зберігали право тримати коня. Користуючись тим, що правління колгоспів не виділяло своїм членам коней для поїздок на базар, лікарню, для обробки присадибних ділянок, одноосібники ставали сільськими перевізниками або здавали коней в оренду. Додатковим джерелом прибутків для одноосібників було й відхідництво на заробітки з сільської місцевості. Також селяни, які вели індивідуальне господарство, займалися перекупництвом: продавали на міських ринках продукцію присадибного господарства колгоспників. Такі факти були зафіксовані у Чернігівській, Донецькій, Дніпропетровській областях [23, арк. 71].

В результаті, партійне керівництво непокоїло те, що «прибутки одноосібників значно перевищують загальні прибутки колгоспника, отримані, як від колгоспу, так і від неуспільненої частини господарства» [6, арк. 25]. Зрозуміло, що такий стан речей дискредитував саму ідею суцільної колективізації, яка спиралася на тезу про переваги колективного способу життя. Й. Сталін з цього приводу висловився однозначно: «Якщо у індивідуала йдуть справи, то він, зрозуміло, знущується над колгоспом» [20, с. 189].

Сигналом до початку нового наступу на одноосібника стали рішення липневої наради 1934 р. в Кремлі з питань колгоспного будівництва, на якій Генеральний секретар зажадав від республіканського й обласного керівництва забезпечити щорічне зростання колективного сектора на 2–4%. Іншою настановою Йосипа Вісаріоновича була вказівка посилити економічний і фінансовий тиск на одноосібників: «у сфері податків, торгівлі і в

інших сферах», щоб «дати їм зрозуміти, що їм вигідніше бути у колгоспі, ніж в індивідуалах» [20, с. 190–191]. Офіційна радянська історіографія так характеризувала новий курс влади: «після наради робота щодо залучення одноосібників до колгоспів помітно активізувалася» [15, с. 312]. Зокрема, значно посилювався податковий тиск на селян, які вели індивідуальне господарство. 26 вересня 1934 р. РНК і ЦВК СРСР запровадили надзвичайний одноразовий податок для одноосібних господарств. Ставки податку значно збільшувалися залежно від наявності засобів виробництва і ринкових прибутків. Найбільша ставка розміром 200% окладу сільгосподатку 1934 р. встановлювалася для куркульських господарств, які нібито «все ще зберіглися на початку другої п'ятирічки у ряді районів і вели підривну, розкладницьку роботу серед селянства» [1, с. 58].

Постанова РНК СРСР від 3 серпня 1934 р. збільшила для одноосібників і розмір хлібозаготівель. Згідно з нею обов'язкові поставки зерна державі індивідуальних господарств, для яких не були затверджені плани сівби, визначалися, виходячи із фактично засіяної площі зернових культур і за нормами, які на 50% перевищували норми, встановлені для колгоспів, що не обслуговувалися МТС. На відміну від попереднього закону до обов'язкової поставки включалися і надпланові посіви одноосібників, але за нормами у 2 рази нижче за звичайні [1, с. 58].

Закон «Про сільгосподаток на 1935 р.» визначив, що ставки оподаткування одноосібників повинні не менш, ніж на 25% перевищувати ставки оподаткування колгоспників. Аналогічне співвідношення було встановлено і для ставок самооподаткування одноосібників і колгоспників [1, с. 59].

Збільшивши податковий тиск на одноосібника, Кремль не забув і про санкції щодо тих індивідуальних господарств, які не виконували у встановлений строк обов'язкові натурпоставки і грошові платежі. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 21 серпня 1934 р. дозволила судовим органам конфіскувати все майно неплатника, за виключенням будинку, палива, одягу, взуття, білизни та інших предметів побуту, необхідних неплатникові й особам, які перебувають на його утриманні [22, арк. 86].

Приводом до розгортання нової хвилі масових репресій проти одноосібників стало невиконання ними хлібозаготівельних планів під час заготівельної кампанії 1934 р. Цей рік виявився неврожайним через складні погодні умови: жахливу посуху в південних регіонах республіки. Як зазначав, перший секретар Дніпропетровського обкому М. Хатаєвич, того року опадів випало

навіть менше, ніж у голодному 1921 р. [4, арк. 128]. В результаті у 900 колгоспах Дніпропетровської області із 3 700 середня врожайність зернових становила менше 3-х центнерів з гектару. Ще 1 400 колгоспів мали врожай від 3 до 5 центнерів [5, арк. 4].

Низький врожай 1934 р. не примусив Кремль кардинально переглянути заготівельні плани. Тому на середину вересня у більшості колгоспів Дніпропетровської області було вилучено все зерно нового врожаю, навіть те, що мали засипати до насінневих фондів [4, арк. 128].

На відміну від колективних об'єднань, які не могли притримати врожай – конвейсним методом його прямо з поля вивозили на державні заготівельні пункти, одноосібники не поспішали здавати хліб державі. Станом на 10 вересня 1934 р. індивідуальний сектор Дніпропетровської області виконав план зерноспоставок лише на 21 % [9, арк. 132 Зв.]. У деяких селах одноосібники не здали державі жодного кілограму зерна. Поширеною реакцією одноосібників на доведення нереальних заготівельних планів, як і в 1932 р. було стихійне відхідництво. Так, з Каменівської, Мусієвської, Корніївської сільрад Білозерського району у серпні 1934 р. виїхали майже всі власники індивідуальних господарств [10, арк. 506].

Партійне і радянське керівництво республіки пояснило невиконання хлібозаготівель одноосібним сектором у традиційний спосіб – «куркульським саботажем», звинувативши у втраті революційної пильності керівників райвиконкомів і сільрад. Поява 14 вересня 1934 р. постанов ЦК КП(б)У і РНК УСРР, а також директиви Наркомату юстиції республіки свідчить, що влада знову звернулася до апробованої зброї – репресій. Так, постанова Раднаркому УСРР визначила наступні методи впливу на одноосібників: накладення штрафів у розмірі п'ятикратної ринкової вартості незданого хліба і вилучення незданого зерна. Злісних нездатчиків мали також притягати до кримінальної відповідальності. Постанова створювала юридичне підґрунття для здійснення нових депортацій селян: одноосібників, які вели підривну діяльність проти хлібозаготівель, передбачалося позбавляти земельних наділів і виселяти за межі області. За навмисне псування хліба до кримінальної відповідальності мали притягувати одноосібників, які ховали хліб в ямах, а найбільш злісних – депортувати за межі області. Черговий раз встановлювалася прискорена процедура розгляду судових справ з хлібозаготівель: не більше 5 днів з моменту передання справи до суду [9, арк. 132 Зв.].

Порядок притягнення до кримінальної відповідальності одноосібників деталізувала директива Наркомату юстиції УСРР. Звертає на себе увагу спрощення самої процедури покарання тих селян, які не виконували заготівельних планів. Якщо раніше злісними несплатниками одноосібники визнавалися лише після застосування до них методів адміністративного впливу, то тепер потреба у цьому відпала. Одноосібників, які не виконали хлібозаготівель, мали відразу притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 58 – 1 КК УСРР з конфіскацією майна [9, арк. 131]. І хоча ЦК КП(б)У застерігав секретарів райкомів, голів райвиконкомів і начальників політвідділів від масового і хаотичного застосування репресій, було зрозуміло, що традиційних перекручень не уникнути. Так, у селі Орлівка Коларівського району за злісне невиконання хлібозаготівель було притягнуто до кримінальної відповідальності 3 одноосібників: одного засудили до 5 років концтабору і оштрафували на 2 650 карбованців, інших двох – до 3 років концтабору кожного [8, арк. 124].

Разом з тим із документів прокуратури, стає зрозумілою неефективність застосування репресії у вигляді штрафування одноосібників. Згідно з 110 ст. Адміністративного кодексу заборонялося вилучати у селян на погашення штрафів корову, коня і будинок, а іншого майна у них, як правило, не було. Тому районні і обласні прокурори вимагали від Наркомату юстиції і Генпрокуратури змінити процедуру штрафування, зазначаючи, що, якщо стягнення не буде здійснюватися з усього майна, то репресія буде носити «паперовий характер» [10, арк. 509 – 509 Зв.].

Значимо, що заборона вилучати у селян на погашення штрафів корів, коней і хат повсюдно ігнорувалася місцевими можновладцями. Так, голова Новомосковського райвиконкому Сбережковський заявив селянам Займанської сільради, що «тих одноосібників, хто не здає хліб державі будемо виганяти з хат і розпродувати». Недивно, що після такої заяви вночі більшість одноосібників виїхали з села у невідомому напрямку [3, арк. 99]. А у Павлоградському районі на 15 жовтня 1934 р. було оштрафовано 150 одноосібних господарств із 781 на загальну суму 228 тис. карбованців і вилучено у порядку реалізації штрафів 124 коня, 14 корів, 14 будинків. Дії ж прокуратури, спрямовані на відновлення революційної законності, районне керівництво нерідко оцінювало як «антипартійні». 16 жовтня 1934 р. бюро Павлоградського райпарткому ухвалило пропозицію про зняття з посади й виключення з партії райпроку-

рора Волкова, який вимагав повернення хат власникам [7, арк. 124–124 Зв.].

Аналогічно на порушення штрафної політики щодо одноосібників реагувало і обласне керівництво. На повідомлення про перегини щодо індивідуального сектора у Мелітопольському, Павлоградському, Нововасилівському районах, партійний очільник Дніпропетровщини заявив, що «взагалі зараз не варто ставити це питання. ...Питома вага їх у нас в області настільки незначна, що немає потреби багато про них розмовляти» [7, арк. 123]. Взагалі, через позицію місцевої влади прокуратура опинялася перед складною ділемою: «виконувати директиви партії чи мовчати про порушення закону» [7, арк. 124 Зв.].

Про те, що органи юстиції на місцях, маючи досвід боротьби «з порушеннями революційної законності», не поспішали перетворювати судову репресію на масову свідчить директива Наркома юстиції УСРР від 8 жовтня 1934 р. У ній вказувалося, що в низьці районів Дніпропетровщини «з надзвичайно низьким відсотком виконання плану хлібоздачі одноосібниками» Великотокмацькому – 20,4%, Коларівському – 17,2%, Люксембурзькому – 16,5%, Новопраському – 9,4% тощо «зовсім не виникало кримінальних справ». В інших районах «з таким же низьким відсотком виконання виникло по 1 – 2 справі» [9, арк. 136]. В цілому, на 21 вересня 1934 р. в Дніпропетровській області за хлібозаготівельними справами було засуджено 126 одноосібників [11, арк. 4].

Поява розпорядження Прокуратури і Наркомату фінансів СРСР від 14 листопада 1934 р. дозволяє припустити, що уникнути масового штрафування одноосібників не вдалося. Обіжник «категорично заборонив» вилучати у колгоспників і колгоспів майно і худобу з метою повернення колишнім власникам – одноосібним господарствам у разі перегляду рішень щодо його конфіскації. Селяни могли розраховувати лише на відшкодування його вартості у грошовій формі за рахунок того бюджету, до якого були перераховані кошти після його реалізації [9, арк. 114]. Враховуючи, що після конфіскації майно нерідко безслідно зникало, шансів на відновлення справедливості у селян було небагато. Тих посадових осіб, які б наслідилися повернути одноосібникам незаконно відібране майно, мали притягати до кримінальної відповідальності за 97 та 99 ст. КК УСРР.

Додамо, що у руслі реалізації постанов від 14 вересня міських прокурорів та нарсуддів зобов'язали організувати у сільрадах, де саботаж хлібоздачі одноосібниками був «особливо зліс-

ним», показові судові процеси «з широким висвітленням у пресі» [9, арк. 129].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, основною причиною застосування репресій проти одноосібників у 1934-1935 рр. було прагнення влади повністю ліквідувати індивідуальний сектор, закінчивши таким чином колективізацію сільського господарства. В результаті вже за півроку: з 1 липня 1934 р. до 1 січня 1935 р. відсоток колективізованих селянських господарств у республіці зріс з 78,1% до 87,8% [14, с. 424]. Також Кремль продовжував використовувати репресії як засіб тиску на одноосібників під час виконання основних господарсько-політичних кампаній, що особливо яскраво проявилось під час хлібозаготівель 1934 р. У зв'язку з цим подальшого комплексного дослідження вимагає проблема обумовленості репресивних дій радянського керівництва економічними проблемами у аграрному секторі республіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вылцан М. А. Завершающий этап создания колхозного строя (1935-1937 гг.)/ М. А. Вылцан. – М.: Наука, 1978. – 264 с.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. 19, оп. 1, спр. 1096.
3. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1447.
4. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1467.
5. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1488.
6. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1489.
7. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1495.
8. ДАДО. – Ф.19, оп. 1, спр. 1498.
9. ДАДО. – Ф.1520, оп.3, спр. 76.
10. ДАДО. – Ф.1520, оп.3, спр. 129.
11. ДАДО. – Ф.2262, оп.1 дод., спр. 3.
12. Зеленин И. Е. Коллективизация и единоличник (1933-й – первая половина 1935 г.)/ И. Е. Зеленин// Отечественная история. – 1993. - №3. – С. 35 – 55.
13. Ивницкий Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928-1933 гг.)/ Н. А. Ивницкий. – М.: РАН. Институт российской истории, Университет г. Торонто, 2000. – 350 с.
14. Історія колективізації сільського господарства Української РСР/ Т.3. Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні. 1933 – 1937 рр./ Упорядн. І. Х. Ганжа, В. Г. Панкратьєва, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. – К.: Наукова думка, 1971. – 788 с.
15. История советского крестьянства в 5 т.: Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. Конец 1927 – 1937 гг. – Т. 2/ Под ред. И. Е. Зеленина, Н. А. Ивницкого, И. В. Русунова, В. М. Селунской. – М.: Наука, 1986. – 448 с.
16. Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ/ С. Кокін // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С.62-87.
17. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927 – 1935. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1957. – 576 с.
18. Марочко В. І. Соціально-правовий статус колгоспного селянства/ В. І. Марочко// Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – С.199 – 211.
19. Мошков Ю. А. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов/ Ю. А. Мошков// Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т. 4. 1934 -1936/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 7– 38.
20. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т. 4. 1934 – 1936/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 1056 с.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр.6430.
22. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6484.
23. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6485.
24. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6486.
25. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6489.
26. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6581.
27. Шаповал Ю. Г. Голодомор і репресії в Україні/ Ю. Г. Шаповал // Критика. – 2008. - № 12. – С. 8- 10.